

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica IX (2010)

ARTYKUŁY

Andrzej Dróżdź

Księgozbiór prywatny neapolitańskiego biskupa Michele Natale – ofiary terroru w roku 1799

Legenda bohaterów „rewolucji pasywnej”

Legenda bohaterów „rewolucji pasywnej”¹, kreatorów Republiki Partenopejskiej z 1799 roku, wciąż oddziałuje na współczesną kulturę i tradycję polityczną Włoch południowych, uformowaną na obszarze dawnego Królestwa Neapolu². Patrioci

¹ Pojęcie „rewolucji pasywnej” pojawiło się po raz pierwszy w *Lettera del Cittadino Michele Natale Vescovo di Vico Equense e Presidente della Municipalita ai suoi Diocesani* (Neapol, 30 kwietnia 1799 r.), po czym spopularyzował je Vincenzo Cuoco w esejie pt. *Saggio storico sulla rivoluzione napoletana del 1799* (Milano 1801).

² O Królestwie Neapolu w XVIII wieku pisali m.in.: J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1986; E. Rostworowski, *Historia powszechna wiek XVIII*, Warszawa 1984; J. Pachowski, *Wojna francusko-neapolitańska r. 1789–1799 i udział w niej Legionów Polskich*, Kraków 1947; A. Moszyński, *Dziennik podróży do Francji i Włoch*, Kraków 1970; J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki*, Warszawa 1957; J.W. Goethe, *Podróż włoska*, tł. H. Krzeczkowski, Warszawa 1980. Wśród nowszych publikacji – choć w zakresie zawężonym: A. Dróżdź, *Książki i rewolucja*, Kraków, 2004. W historiografii włoskiej literatura dotycząca neapolitańskiego Settecento i Republiki Neapolitańskiej z 1799 r. jest bardzo obfita, o czym świadczy *Bibliografia della Repubblica Napoletana*, wymieniająca również publikacje autora niniejszego artykułu (<http://www.repubblicanapoletana.it>: aktualizacja, 19.04.2009). Wśród podstawowych dzieł źródłowych wymienia się najczęściej: V. Cuoco, *Saggio storico sulla rivoluzione napoletana del 1799*, Milano 1801 (w wersji online: <http://www.repubblicanapoletana.it>); P. Colletta, *Storia del Regno di Napoli dal 1754 al 1825*, Milano 1930 (1 edycja w 1834 r., ostatnio również w wersji online: <http://www.repubblicanapoletana.it/menucolletta.htm>); C. de Nicola, *Diario napoletano 1798–1800*, Napoli 1903 (w wersji elektronicznej: <http://www.repubblicanapoletana.it>). W tym zakresie jedną z głównych pozycji literatury przedmiotowej jest obszerne dzieło zbiorowe pt. *Storia di Napoli*, t. I–XIV, Napoli 1972, którego tom VII obejmuje zagadnienia XVIII wieku [R. Ajello, *La vita politica napoletana sotto Carlo Borbone*; R. Moscatti, *Dalla reggenza alla Repubblica Partenopea*; R. De Maio, *Dal sinodo del 1726 alla prima restaurazione borbonica del 1779–1799*; R. Sirri, *La cultura a Napoli nel settecento*; G. Aliberti, *Napoli capitale nel pensiero dei riformatori*; idem, *Economia e societa' da Carlo III ai Napoleonidi (1734–1806)*]. Wciąż aktualna pozostaje monografia M. Schipy, *Il regno di Napoli sotto i Borboni*, Napoli 1923, oraz idem, *Nel regno di Ferdinando IV*, Firenze 1938. Na uwagę zasługują także: B. Croce, *Storia del Regno di Napoli*, Bari 1953; idem, *Uomini e cose della vecchia Italia*, Bari 1927; H. Acton, *Borboni di Napoli (1734–1825)*, Milano 1960. Na temat Kościoła neapolitańskiego w XVIII wieku: I. Rinieri, *Della rovina di una Monarchia*, Torino 1901. Szerzej na temat krytyki

neapolitańscy, w większości oświeceni *galantuomini*, reprezentanci szlachty, duchowieństwa, kręgów uniwersyteckich i zasobnego mieszczaństwa, wierzyli, że uda im się przeciągnąć na swą stronę i pokierować ludem neapolitańskim, ale ich kalkulacje były błędne, bo prawdę o rzeczywistości przysłaniały im mity społeczne i polityczne. W swych politycznych rachubach liczyli również na militarne wsparcie republikańskiej Francji. Wszystko to okazało się pomyłką.

W czasie gdy Karl Lauberg powoływał w Neapolu dwa kluby jakobińskie w celu obalenia monarchii i wyzwolenia ludu, w VII 1793 roku na polach Wandei chłopska Armia Katolicka i Królewska utworzona w obronie starego porządku świętowała zdobycie Angers (18 VI 1793 r.) i szykowała się do marszu z Kraju Loary. Powstanie chłopskie objęło wówczas 2/3 terytorium Francji, dokładnie 53 departamenty, i udowodniło, że lud nie chce rewolucji. W trakcie ciągnącej się do 1799 roku wojny domowej, która przerodziła się w wojnę totalną, wojska republikańskie wymordowały ok. 600 tysięcy ludności Kraju Loary i innych departamentów. Patrioci neapolitańscy, mimo że pozostawali w ciągłym kontakcie z emisariuszami z Tulonu i Marsylii, sprawiali wrażenie, jakby nie byli świadomi niechęci ludu francuskiego do rewolucji ani płynących z tego faktu konsekwencji.

W grudniu 1798 roku Ferdynand IV Burbon, po sromotnej klęsce jego „pięknej armii” w kampanii rzymskiej, w pośpiechu porzucił stolicę Królestwa Neapolu i uciekł na Sycylię przed zbliżającymi się wojskami francusko-cisalpińskimi pod dowództwem gen. Championneta. Krwawa bitwa o Neapol (20–23 I 1799), podczas której zginęło więcej Francuzów niż w czasie całej kampanii rzymsko-neapolitańskiej³, pokazała, że miejscowi lazaroni, ostatni obrońcy monarchii Ferdynanda IV, zdolni są do poniesienia największych ofiar i nie chcą się „fraternizować” z wrogami, obiecującymi im wolność i równość. Lud Neapolu, żyjący *alla giornata*, nie rozumiał sofistycznych argumentów o wymowie antyfeudalnej. Spalone domy i kościoły w dzielnicach ludowych Piazza delle Pigne, Piazza Mercato, Porta Nola, Porta Capuana, zamienionych na pole bitwy, żałosnym widokiem dopominały się natomiast zemsty na winnych zniszczenia. Pod czujnym okiem intendentów i komisarzy francuskich, zajętych przede wszystkim zagarnianiem kontrybucji wojennych, trudno było budować nowy porządek państwowy, tym bardziej że na wybrzeżu kalabryjskim kardynał Fabrizio Ruffo utworzył Armię św. wiary i wspierany przez kontyngenty żołnierzy tureckich i rosyjskich szykował się do przywrócenia monarchii.

Bitwa o Neapol utrwaliła negatywne relacje republikanów z miejscowym ludem, traktowanym wcześniej z lekceważącą pobłażliwością. Uważano bowiem, że lazaronów można utrzymać w posłuszeństwie, jeśli tylko dostaną trochę kapusty i makaronu – tylko tyle, żeby mogli przeżyć do następnego dnia. *Galantuomini* głoszący takie opinie zapłacili najwyższą cenę za swój przesadny optymizm. Jednym

religii oraz głębokich przemian ideowych w Kościele neapolitańskim pisze E. Chiosi, *Lo spirito del secolo. Politica e religione a Napoli nell'eta dell'illuminismo*, Napoli 1992. Eadem, *Andrea Serrao. Apologia e crisi del regalismo nel Settecento napoletano*, Napoli 1981. Na temat udziału księży neapolitańskich w spisku jakobinów: A. Dróżdź, *Kler neapolitański wobec kwestii pozyskania ludu podczas rewolucji w 1799 roku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, Folia VI. Studia Historica VII”, Kraków 2008.

³ Zginęło wówczas 1000 żołnierzy francuskich, a Neapolitańczyków mogło zginąć od 6 do 10 tysięcy. Por. C. Perrone, *Storia della Repubblica Partenopea del 1799*, Napoli 1860, s. 387.

z nich był ostatni biskup Vico Equense⁴ – Michele Natale (1751–1799). Na jego portret, wiszący w refektarzu pałacu arcybiskupiego w Kapui, zwrócił mi uwagę ks. Giuseppe Centore (1932–), poeta, dyrektor muzeum diecezjalnego, u którego zatrzymałem się na kilka dni wiosną 1986 roku. Był to okres, w którym głośno komentowano zbrodnię popełnioną na księdzu Jerzym Popiełuszcze, a przy okazji niejako odzywały się zadawnione uprzedzenia i podziały na katolików, broniących sprawdzonych wartości, oraz „jakobinów”, chcących narzucić światu swą niebezpieczną utopię.

Republika Partenopejska istniała zaledwie sześć miesięcy. Między 13 a 19 VI Neapol stał się ponownie widownią masowych mordów i rabunków, na tle których błądły wspomnienia o krwawej rewolucji Masaniella (1647 r.). Tych, którym udało się przeżyć, wtrącono do więzień. Niebawem ruszyły też pierwsze procesy. Najpóźniej skapitulowały twierdze bronione przez żołnierzy francuskich i polskich, ale i one skapitulowały: 10 lipca górujący nad Neapolem zamek Sant'Elmo, 28 lipca Kapuła, a 31 lipca Gaeta. Aresztowania i procesy patriotów oskarżonych o jakobinizm ogarnęły wszystkie prowincje, a rozmiar prześladowań był tak wielki, że cesarz Austrii i król Anglii zaapelowali do Ferdynanda IV o położenie im kresu w imię miłosierdzia. Falę terroru zatrzymał dopiero edykt króla Ferdynanda z 24 stycznia 1800 roku, nakazujący również spalenie wszystkich dokumentów Republiki Partenopejskiej, ale i tak wyroki sądowe w sprawie jakobinizmu zapadały do końca 1800 roku.

Według opinii rozprowadanej już w 1799 r. i utrwalonej 120 lat później przez Benedetta Crocego (1897) biskup Natale zasłużył sobie na szafot, ogłosiwszy drukiem *Katechizm republikański*, w którym zachęcał lud Neapolu do obalenia tyranii Burbonów. Po dwustu latach od tamtych wydarzeń okazało się jednak, że narosło wiele mitów wokół postaci tego biskupa – zarówno niezamierzonych, z powodu braku wiarygodnych dokumentów⁵, jak i świadomie kreowanych z racji światopoglądowych i politycznych. Ksiądz Centore, nakreśliwszy mi wizerunek biskupa Natale, przedłużył nieświadomie o kolejne ogniwo ów niewidzialny łańcuch zmitologizowanych wyobrażeń. Do takiego wniosku doprowadziła mnie kwerenda w dwóch archiwach stosunkowo najmniej wykorzystanych przez badaczy historii Republiki Neapolitańskiej, a zarazem najlepiej zachowanych do naszych czasów⁶.

⁴ Biskupstwo w Vico Equense uległo likwidacji, a jego obszar włączono do diecezji Sorrento.

⁵ W 1802 roku Ferdynand IV, aby zahamować maszynę sądowniczą, wydającą niestannie wyroki na republikanach winnych zdrady stanu, kazał spalić wszystkie dokumenty Republiki Neapolitańskiej. W czasie II wojny światowej władze Archiwum Państwowego w Neapolu próbowały zabezpieczyć najcenniejsze zbiory, umieszczając je w mało znanych miejscowościach. W tych okolicznościach wycofujące się oddziały niemieckie kazały spalić dwadzieścia kilka skrzyń z resztkami dokumentów z 1799 r., natrafiwszy na nie w miejscowości Nola w XI 1943 r.

⁶ Zbadałem wówczas pełną serię protokółów notarialnych spisanych w Vico Equense w okresie od grudnia 1798 roku do grudnia 1800 roku, ale znalazłem wśród nich tylko jeden dokument o dużym znaczeniu historycznym. Ową kwerendę musiałem jednak przerwać z powodów ode mnie niezależnych. Archiwum „starego” notariatu, tj. do końca XVII wieku, zajmowało depozyty przy Piazzetta Grande Archivio, podczas gdy dokumenty „nowego” notariatu, tj. od początku XVIII wieku do czasów najnowszych, znajdowały się budynku położonym daleko na peryferiach miasta, niedaleko Posilipo. Władze Neapolu podjęły decyzję

...„*estremamente amato*”

Michele Natale⁷ urodził się 23 VIII 1751 r. w bogatej rodzinie chłopskiej, od pięciu pokoleń zamieszkującej Casapulla⁸, na przedmieściach Santa Maria di Capua Vetere. Wśród jego przodków w każdym pokoleniu pojawiali się księża, gdyż rodzina Natale sprawowała patronat nad lokalną kaplicą stajenki Bożonarodzeniowej. W dwudziestym roku życia Michele wstąpił do seminarium arcybiskupiego w Kapui, przedstawivszy notarialne potwierdzenie tzw. sacro patrimonium, tj. rocznych dochodów w wysokości 30 dukatów, wymaganych od kleryków, jako zabezpieczenie, aby ich prywatne dochody nie składały się wyłącznie z prebend parafialnych. 23 XII 1775 roku Natale został wyświęcony, ale w siedem lat później złożył również ślubowania w neapolitańskiej łoży wolnomularzy „La Vittoria”. Nie było w tym nic nadzwyczajnego, bo należeli do niej liczni księża, zakonnicy, a nawet biskupi. W roku 1790 Natale został proboszczem kościoła Santa Maria in Abate, a w dwa lata później arcybiskup Kapui, Agostino Gervasio, uczynił go swym sekretarzem. Natale zdobył jego zaufanie wysoką kulturą osobistą, ujmującym wyglądem i skromnością, a w krótkim czasie stał się również „ulubieńcem króla Ferdynanda IV”, który okazując mu swą łaskę, uczynił go nauczycielem swoich dzieci⁹. Arcybiskup Gervasio¹⁰, zaufany doradca Ferdynanda IV, w 1792 roku zażyczył sobie, aby Natale sporządził mu listę najlepszych księży w królestwie, zasługujących na nominację biskupią. Po przeczytaniu jej z zadowoleniem Gervasio polecił swemu sekretarzowi, by dopisał do niej również swoje nazwisko. Rzeczywiście w pięć lat

o połączeniu tych zasobów i skrzynie z dokumentami notarialnymi były już przygotowane do wywiezienia, dlatego udało mi się zrealizować część moich planów badawczych jedynie dzięki wspaniałomyślności dyrektorki archiwum, pani dr Reginie Esposito. Kwerenda w Archivio del Banco di Napoli (via Tribunali) przebiegała w warunkach dużo bardziej komfortowych i na podstawie Libro Maggiore Banku św. Egiusza przyniosła zaskakujące odkrycie nieznanych szczegółów biograficznych, niemniej jednak zmuszony zostałem przerwać także i te poszukiwania, gdy okazało się, że plik z osobistymi pokwitowaniami biskupa Natale, tzw. *filze*, zjadły szczury czy inne gryzonie...

⁷ Mariano D'Ayala był autorem pierwszych dwóch opracowań biograficznych na temat biskupa Michele Natale, opublikowanych w latach 1863 i w 1883. Poprawił je i rozwinął ksiądz Gabriele Iannelli, którego monografia pt. *Cenni storici biografici di monsignor Michele Natale* (Caserta 1891) jest jedyną jak dotąd monografią na ten temat.

⁸ Według tradycji nazwa tej miejscowości pochodziła od świątyni Apolla (Casa di Apollo), zapewne jednej z wielu świątyni pogańskich, z których słynęła starożytna Kapua – jedno z największych miast Wielkiej Grecji.

⁹ G. Iannelli, *Cenni storici...* [I ed. Caserta 1891], Edizioni Oxiana 1999, s. 31; s. 110.

¹⁰ Agostino Gervasio (1792–1806), 110. biskup Kapui (nominacja 25 VI 1791 r., zatwierdzona przez Piusa VI w pół roku później), był jednym z architektów nowego konkordatu, początkowo odrzuconego w 1790 roku. Z czasem doszedł do najwyższych zaszczytów dworskich. Od 1790 roku był spowiednikiem osobistym królowej Marii Karoliny, a gdy w 1798 r. został królewskim kapelanem najwyższym (*Cappellano maggiore*), podlegały mu obiekty sakralne, znajdujące się pod patronatem króla, ustalał listy kandydatów na stanowiska biskupów, kierował tzw. komisją mieszaną, osądzającą osoby duchowne w sprawach cywilnych, zarządzał sprawami cenzury i opiniował wszystkie kwestie sporne między władzą królewską i kościelną. Po upadku Republiki Partenopejskiej Agostino Gervasio stał się najzagorzalszym wrogiem biskupa Natale, żądając jego skonsakrowania.

później król Ferdynand IV podpisał jego nominację na biskupa Vico Equense, pięknej i bogatej miejscowości nadmorskiej, położonej między Castellamare i Sorrento, od XVI wieku słynącej zwłaszcza ze znakomitych papierni i oficyn drukarskich¹¹. Pius VI zatwierdził tę nominację 18 XII 1797 roku, zaś w trzy dni później Michele Natale został w Rzymie konsekrowany, a razem z nim 39 innych biskupów wyznaczonych przez Ferdynanda IV na mocy podpisanego konkordatu¹².

Po ucieczce Ferdynanda IV na Sycylię aż 30 spośród wszystkich 49 biskupów opowiedziało się po stronie Republiki, wzięwszy przykład z sędziwego arcybiskupa Giuseppa Capece Zurlo, od 1782 roku prymasa Kościoła neapolitańskiego. Tuż po wkroczeniu Francuzów do stolicy wezwał on lokalny kler do poszanowania nowej władzy, a przy tym złożył deklarację, że ideały republikańskie są ideałami ewangelicznymi. Jego śladem poszli arcybiskup Chieti (Saverio Bassi), arcybiskup Taranto (Giuseppe Capececelatro), biskup Capri (Nicola – Saverio Gambone), biskup Melfi (Filippo Aprile), biskup Montepeloso (Arcangelo Lupoli), biskup Gragnano e Lettere (Bernardo della Torre), biskup Pozzuoli (Rosini) i wielu innych.

Obywatel biskup, syndyk Vico Equense

28 I 1799 r. gen. Championnet wysłał do Vico Equense oddział 100 żołnierzy. Biskup Natale musiał okazywać Francuzom dużo entuzjazmu, skoro miejscowi republikanie wybrali go swoim syndykiem. W żadnej innej gminie neapolitańskiej nigdy się nie zdarzył podobny przypadek łączenia wysokiej funkcji kościelnej z urzędem administracji cywilnej. Zastępcy biskupa Natale, Luca Rossano i Ciro Starace, dali się ponieść emocjom i wiwatowali na cześć Republiki, a przed pałacem biskupim zbudowali drzewo wolności. W tym samym czasie inni mieszkańcy Vico Equense nie kryli oburzenia. W odpowiedzi na ich nieprzyjemne okrzyki i gesty Francuzi wdali się z nimi w sprzeczkę, po czym pobili ich i ograbili im domy. Podobne zajście miało miejsce w pobliskiej Aroli¹³.

Po tym nieprzyjemnym wydarzeniu biskup Natale pewnie utracił wiele ze swego entuzjazmu, skoro 31 stycznia odprawił uroczystą mszę ku czci świętych patronów Vico Equense i zaraz potem wyjechał do Neapolu, gdzie miał udzielić ślubu swemu kuzynowi. Biografista Gabriele Iannelli sądził, że biskup Natale zajęty sprawami rodzinnymi i politycznymi nigdy już nie wrócił do swojej diecezji, nawet by celebrować mszę rezurekcyjną w Niedzielę Wielkanocną 23 marca, ale nie ma na to dowodów. Wręcz odwrotnie, można przypuszczać, że jako syndyk biskup Natale nadal podejmował ważne decyzje, których charakter zmuszał go do przebywania w Vico przynajmniej do końca marca, gdy sytuacja żywnościowa pod rządami republikanów stała się szczególnie dramatyczna. W czasie gdy w Neapolu brakowa-

¹¹ W latach 1583–1607, gdy biskupem Vico Equense był wybitny uczony Paolo Regio d'Urseoli, w Vico działało 5 oficyn, w tym jednego z najlepszych drukarzy neapolitańskich, Antonia Pace. W roku 1788 w Vico Equense odbył się pogrzeb Gaetana Filangieriego, autora *La scienza della legislazione*, w którym uczestniczyła liczna masoneria neapolitańska.

¹² G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 111.

¹³ Ibidem, s. 134.

ło żywności¹⁴, Natale rozwiązał ten problem, przeznaczywszy na dopłaty do ceny żywności 455 dukatów z dochodu uzyskanego z akcyzy solnej (4,5 tys. dukatów). Sprzedawcy towarów spożywczych z Vico Equense sprzedali dzięki temu mieszkańcom gminy 900 centaia pszenicy, tj. ponad 7 ton, 60 centaia sera z Sycylii i 40 centaia makaronu¹⁵. Syndyk Michele Natale zadbał też o jakość wypiekanego chleba, tak by jego waga wzrosła z 22 onci do 25 onci, przy równoczesnym zmniejszeniu akcyzy na mąkę do 12 grana za tomolo¹⁶. Wśród republikanów neapolitańskich stosunkowo niewielu wykazywało się równie zdrowym rozsądkiem i zainteresowaniem sprawami żywnościowymi. Członkowie Komisji Apropowizacyjnej Rządu Tymczasowego apelowali, by sprzedawcy „okazywali wrażliwość obywatelską” i nie podwyższali cen żywności¹⁷, lub też, jak Vincenzo Russo, ulegali pokusom utopijnym i proponowali likwidację handlu, gdyż osłabia poczucie równości obywatelskiej¹⁸.

Przychylny Republice kler neapolitański wobec pilnej kwestii pozyskania ludu do udziału w rewolucji ograniczał się do głoszenia patriotycznych kazań, apelował do sumień i wzywał do szanowania legalnej władzy, ale tylko biskup Natale zdobył się na pragmatyczne działania. Zachęta czyniona ze strony władz municypalnych w Vico Equense ustępowała jednak konkretnym korzyściom, którymi kard. Ruffo cynicznie przeciągał na swoją stronę osoby niezdecydowane. Obiecywał im bowiem: „oprócz nagrody w Niebie zwolnienie od podatków przez 6 lat i zdobycie łupów wojennych w dobrach buntowników”¹⁹. Nieufność do haseł republikańskich pogłębiała ponadto stała obecność angielskich okrętów wojennych w Zatoce Neapolitańskiej – do nich należały strategiczne porty na wyspach Ischia i Procida. To spowodowało, że rybacy z Vico Equense nawiązali z Anglikami kontakt, a w drugiej połowie kwietnia wprowadzili wspomnianych zastępców biskupa Natale, przekazawszy ich Anglikom na pewną śmierć. W wyniku tego wydarzenia miasteczko pozostało bez władzy. Do

¹⁴ W latach 1740, 1782, 1793 i 1799 ceny 1 tomolo pszenicy kształtowały na poziomie od 134 do 190, 300 i 240 grana, co oznaczało, że kosiarz (*falciatore*) pracował przez 5 dni, żeby zarobić na worek pszenicy w 1740 roku (25 grana/dzień), a w 1799 r., żeby kupić ten sam worek pszenicy musiał przepracować 12 dni (27,5 grana/dzień). Por. R. Romano, *Napoli dal Viceregno al. Regno. Storia economica*, Torino 1976, s. 202.

¹⁵ *Cantaio* neapolitański odpowiadał wadze 89,09972 kg, natomiast *oncia* równała się 26,72 kg. Akcyza na mąkę była obliczana miarą objętości tomolo (= tj. 55,3189 litra), a nie ciężaru. Dukat neapolitański miał równowartość 100 grana. Por. F.A. Assante, G.B.M. Jannucci, *L'Uomo e l'opera*, Napoli 1981, t. I, s. CCLXXXII; *Monete Pesi e Misure sotto il Regno delle due Sicilie* (aktualizacja: 19.04.2009): <http://www.paganica.it/Processo/Risorse/misure.htm#Oncia>.

¹⁶ Informacje o podjęciu środków zaradczych, by ochronić ludność Vico Equense przed drożyzną, znajdują się w liście biskupa Natale do diecezjan z 30 kwietnia 1799 przedrukowanym w pracy G. Iannello, *Cenni storici...*, s. 34/35. O tym, że biskup Natale kazał wykorzystać pieniądze z akcyzy solnej, by utrzymać niskie ceny na niektóre towary spożywcze zeznał syndyk Vico Equense, Gaspare Cosentino w protokóle notarialnym z dnia 26 XI 1799 r., Archivio Notarile di Napoli: Notar Buoncore Salvatore, 2°, 40, 107, s. 301–303.

¹⁷ Por. *Proclami e sanzioni della Repubblica Napoletana* a cura di Karlo Colletta, Napoli 1863: [pod datą 22 piovoso, tj. 10 II 1799 r.], s. 54.

¹⁸ „In una democrazia non esser affatto necessario il commercio, che disquilibra l'egualianza”. Il *Monitore Repubblicano del 1799*” a cura di Benedetto Croce, Laterza 1943, s. 72.

¹⁹ P. Colletta, *Storia del Regno di Napoli dal 1754 al. 1825*, Milano 1930, t. III, s. 22.

pełnej anarchii doszło 25 lub 26 kwietnia, gdy miejscowa ludność podburzona przez Anglików wdarła się do pałacu biskupiego i rozkradła wszystkie cenniejsze przedmioty. Na szczęście dla poszkodowanego niewiele ich tam było, gdyż większość swego dobytku Natale zdołał wywieźć do Neapolu²⁰ i ukryć w bezpiecznym miejscu²¹. Po czterech dniach od uzyskania tej smutnej wiadomości biskup Natale ogłosił w Neapolu *List duszpasterski* (30 kwietnia), w którym przyrównał swoich diecezjan do Judasza, który za srebrniki sprzedał swojego Dobroczyńcę. Natale „zagwarantował im sprawiedliwość”, jeśli zastosują się do jego poleceń i oddadzą rzeczy zrabowane, a unikną wówczas kary na ziemi i po śmierci, ale mieszkańcy Vico wypatrywali już sanfedystów. Z tą samą datą „11 Fiorile” ukazała się w Neapolu anonimowa broszurka pt. *Katechizm republikański w sprawie oświecenia Ludu i obalenia tyranów*. Uczestnik rewolucji, lekarz Diomedo Marinelli, zanotował w swych pamiętnikach, że jej autorem był biskup Natale²², co spowodowało, że od tej pory uznawano tę informację za bezsprzecznie prawdziwą. Dziś przypisywanie Natalemu autorstwa budzi szereg wątpliwości. Biskup Natale zajmował się pracami w Komisji Ustawodawczej. Musiał być osobą cenioną i dyspozycyjną, bo gdy 16 maja zapadł wyrok skazujący w procesie księdza Giovanniego di Napoli, winnego podżegania do śmierci braci Ascania i Clemente Filimarino, biskupi Natale i della Torre w kościele św. Tomasza z Akwinu poddali skazańca ceremoniałowi pozbawienia święceń kapłańskich; w dwa miesiące później, 21 czerwca, królowa Maria Karolina przypomniała o tym wydarzeniu w liście do kard. Ruffo i zażądała surowego ich ukarania²³.

Wieści nieprzychylnie jakobińskiemu biskupowi Natale dotarły także do jego rodzinnej Casapulli. Każdego roku w dniu 26 maja ściągali tam pielgrzymi z okazji uroczystości ku czci św. Elpidiusza, patrona miejscowego kościoła parafialnego. Przy tej okazji biskup Natale postanowił wystąpić publicznie z patriotycznym apelem w obronie zagrożonej Republiki. Jego wysiłki wywołały jednakże efekt odwrotny. Zaatakowany przez buntowników, musiał czym prędzej uciekać, by schronić się w twierdzy kapuańskiej, podczas gdy tłum wiwatujących na cześć króla Ferdynanda ograbił i spalił jego nowy dom kupiony w 1793 roku za kwotę 170 dukatów.

W życiu biskupa Natale ostatnie dni Republiki to okres gorączkowego i bezskutecznego szukania ratunku. Jeszcze 5 VI 1799 r. stanął na czele Komisji Skarbu

²⁰ 19 marca 1798 roku, zaledwie w miesiąc po uroczystym ingresie do katedry pod wezwaniem świętych Ciro i Giovanniego, nowo mianowany biskup Vico Equense w obecności dwóch kanoników katedralnych spisał z miejscowym notariuszem, Giuseppem Gargiulo, inwentarz posiadanych dóbr prywatnych, jak się wyraził: „in ogni futuro caso non dovra esser molestato”. Spośród wypisanych przedmiotów biskupa Natale największą wartość posiadały jego wyroby jubilerskie ze złota i srebra, podczas gdy wyszczególnione w IV dziale książki (razem 51 tytułów w 161 woluminach) swą tematyką i wartością bibliofilską sugerowały raczej brak wysublimowanych zainteresowań intelektualnych.

²¹ Miesiąc później pałac biskupi w Vico Equense po raz drugi został splądrowany, a raczej ogołocony doszczętnie przez Kalabryjczyków z Armii św. wiary kard. Ruffo.

²² Twierdzenie Diomedesa Marinellogo utrwalił biografowie biskupa Natale, d'Ayala i Iannelli, ale w 1980 r. usiłował je podważyć Antonino Trombetta w broszurce *La Verita sul catechismo repubblicano attribuito a Mons. Natale vescovo di Vico Equense*, Venezia 1980. Kwestia autorstwa *Katechizmu* pozostaje do dzisiaj otwarta.

²³ *Carteggio della regina Maria Carolina col Cardinale Fabrizio Ruffo nel 1799*, w: *Archivio Storico Napoletano*, anno V, fasc. III, za: G. Jannelli, *Cenni storici...*, s. 41.

oddelegowanej do zinwentaryzowania skarbca przy katedrze św. Januarego; wydawało się bowiem, że złotem katedralnym uda się uratować Republikę przed ostatecznym upadkiem. Iannelli przytacza zasłyszane wieści, że biskup Natale w przebraniu chłopskim uciekł z oblężonego Neapolu do Caturano, stamtąd do Curti, a na koniec schronił się w Kapui bronionej przez garnizon francusko-cisalpiński, złożony w połowie z legionistów polskich. Dookoła potężnej twierdzy rozlokowały się wojska sanfedystów, oddziały angielskie, rosyjskie i portugalskie. Grube mury, dobre uzbrojenie i znakomicie zaopatrzone piwnice mogły zapewnić bezpieczeństwo obleganym choćby i przez rok, ale 28 lipca podpisana została kapitulacja, na mocy której broniący Kapułę garnizon miał złożyć broń i pod eskortą wymaszerować do Neapolu, a stamtąd statkami angielskimi do Francji, natomiast ukrywający się w niej republikanie mieli zostać wydani sędziom króla Ferdynanda.

Biskup Natale przywdział mundur kapitana wojsk cisalpińskich i w tym przebraniu, wśród Polaków, dotarł do Neapolu, ale tu szczęście go opuściło, gdy wspinał się po trapie na angielski okręt. Rozpoznany przez jakiegoś marynarza z Vico Equense, został zatrzymany i poddany śledztwu. 1 VIII Giunta di Stato wydała na niego wyrok skazujący. Zaprowadzono go do więzienia Regia Vicaria, gdzie przetrzymywano osoby szlachecko urodzone. Spotkał tam wielu patriotów, członków Rządu Tymczasowego. Po 18 dniach ośmiu skazańców wyprowadzono w kajdanach do twierdzy del Carmine, położonej nieopodal miejsca straceń na Piazza Mercato. Byli to Giuliano Colonna, książę Stigliano, Giacomo Serra, diuk Cassano, biskup Natale, ksiądz Nicola Pacifico, Vincenzo Lupo, Domenico Piatti i jego syn, Antonio, oraz Eleonora Fonseca Pimentel²⁴. Następnego dnia o godzinie szesnastej biskup Natale i ksiądz Nicola Pacifico²⁵ poddani zostali żałosnemu ceremoniałowi zdjęcia krzyżma. Czas pokazał, jak wielkim to było przeżyciem dla wyznaczonych ku temu biskupów Noli (Gian Vincenzo Monforte), Samarii (Domenico de Iorio) i Tiene (Domenico Ventapane). Ponieważ przeprowadzili ów ceremoniał bez zgody papieskiej, ściągnęli na siebie gniew Piusa VII²⁶. Egzekucję skazańców wyznaczono na 20 sierpnia. Arystokraci Stigliano i Cassano zostali ścięci z racji ich szlacheckiego pochodzenia, pozostałych natomiast republikanów powieszono.

Wspomniany już Diomede Marinelli, opisujący w swym dzienniku przebieg egzekucji, o biskupie Natale napisał, że „otworzył nową epokę w historii Kościoła” jako autor „Catechismo Repubblicano Cristiano”²⁷. Widok szubienicy nie sprawił na biskupie większego wrażenia. Do ostatniej chwili zachowywał się z godnością –

²⁴ Eleonora Pimentel Fonseca (1752–1799), portugalska arystokratka związana z jakobinami od 1792 roku, wydawała gazetę rządową „Monitore Napoletano”, łącznie 35 numerów w okresie od 2 II do 8 VI 1799 r.

²⁵ Ksiądz Nicola Pacifico (1734–1799), lekarz osobisty Ferdynanda IV, odpowiedzialny za zamordowanie króla w przygotowywanym spisku jakobinów z 1793 roku.

²⁶ G.V. Monforte (1733–1802), mianowany arcybiskupem Neapolu w miejsce po Giuseppe Capece Zurlo, umarł z powodu depresji, w którą popadł niedługo potem, gdy papież odmówił mu wywyższenia do godności kardynalskiej, przypomniawszy mu niechlubny udział w wydarzeniach 1799 roku. G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 46.

²⁷ D. Marinelli, *Diario dei fatti accaduti nel 1799* – rękopis dziennika przechowywanego w Bibliotece Narodowej w Neapolu: Manoscritti, XV, C,43. Na podstawie: G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 170.

w przeciwieństwie do tłumy rozbawionych lazaronów i innych gapiów przybyłych na plac targowy, by przyglądać się jego egzekucji. Według relacji Marinellogo kat zbeszcześcił wiszące zwłoki biskupa, po czym cynicznie stwierdził, że „podobna przyjemność pewnie nigdy więcej już mu się nie przydarzy”²⁸.

W całym Królestwie skazanych zostało na stracenie ok. 4 tysiące republikańców, w tym aż 119 w samym Neapolu. Dzięki interwencjom dworów europejskich, zaszokowanych rozmiarami policyjnego terroru, od jesieni 1799 r. prześladowania osłabły, a wyroki śmierci zastępować zaczęto karą dożywotniego wygnania, i tak od VIII 1799 do I 1800 r. skazano na wygnanie 1879 przestępców politycznych, pochodzących z różnych regionów Królestwa. Co dziesiąty spośród oskarżonych o jakobinizm był zakonnikiem lub księdzem. Spowodowało to, że na kler spadły szczególnie dotkliwe prześladowania, zwłaszcza zaś na wysokich dostojników Kościoła, spośród których wielu publicznie popierało rządy republikańskie. Odnosiło się to szczególnie do prymasa Zurla. Maria Karolina w czerwcu 1799 r. pisała w liście do kardynała Ruffo, że „Jedną z najpilniejszych potrzeb jest usunąć i zamknąć kardynała arcybiskupa w jakimiś klasztorze na Montevergine lub w innej miejscowości poza jego diecezją, bo zgłupiał na starość, i jedynie pod tym pretekstem można pomniejszyć jego ciężką zbrodnię: a jako przestępca i półgłówek nigdzie nie może być duszpasterzem [...]”²⁹.

Znacznie gorszy los spotkał duchownych z otoczenia kardynała Zurla, zwłaszcza że aż trzydziestu opowiedziało się po stronie rewolucji³⁰. Ponieważ król Ferdynand IV wybierał ich osobiście na biskupstwa, ten fakt oznaczał zupełną klęskę jego regalistycznej polityki kościelnej. Ogółem, na podstawie procesów przeprowadzonych w samym tylko Neapolu skazano na szafot siedemnastu duchownych, a ponad stu innych uwięziono, wygnano lub pozbawiono stanowiska. Wśród nich znaleźli się księża, zakonnicy, kanonicy i proboszczowie, arcybiskupi Taranto i Chieti, biskupi Pozzuoli, Melfi, Montepeloso, Gargano, Capri, San Giorgio i wielu innych miejscowości. Na innych, którym udało się zbiec i ukryć, Giunta di Stato zaocznie wydawała wyroki i rekwirowała im majątki³¹.

Poczwórnie ograbiony

Wkrótce po obaleniu Republiki powołany został Królewski Zarząd Dobrami Zbrodniarzy Państwowych (Regia Amministrazione de'beni de'Rei di Stato). Jak wynika z nielicznych dokumentów oryginalnych, w trakcie aresztowania biskup Natale posiadał przy sobie dwa złote pierścienie, jeden z rubinem, a drugi z fałszywym szmaragdem, których łączną wartość osobiście wycenił na 165 dukatów, a także dwa złote krzyżyki na łańcuszkach, kameę z podobizną Bachusa i jedwabną torbę na pieniądze³². Rzeczoznawca oszacował zarekwirowane przedmioty na sumę 162

²⁸ Ibidem.

²⁹ Por. *La reconquista del Regno di Napoli nel 1799*, a cura di B. Croce, Bari 1943, s. 226.

³⁰ V. Cuoco, *Saggio storico...*, s. 210.

³¹ M. d'Ayala, *Napoli nel terrore (1799-1800)*, „Archivio Storico per le Province Rapole-tane” 1903, nr XCVI.

³² Inwentarz z 19 marca 1798 r. spisany przez notariusza Giuseppe Cragiulo z Vico Equense. Za: G. Jannelli, *Cenni storici...*, s. 127 i n.

dukatów, a skarbnik Regia Amministrazione, Karlo Blanco, wystawił je na sprzedaż i uzyskał kwotę 159 dukatów i 6 grana³³. W połowie 1799 roku dotkliwy kryzys finansowy sprawił, że Królewski Zarząd Dobrami Zbrodniarzy Państwowych korzystał z każdej sposobności, by rekwirować dobra aresztowanych republikanów. Dotyczyło to także ich depozytów bankowych. Mimo skrupulatności urzędników Królewskiego Zarządu w raporcie nadzorującego ich pracę kawalera Gaetano Ferrante nie pojawiła się żadna wzmianka na temat oszczędności bankowych biskupa Natale. Tymczasem w rubryce dotyczącej depozytu tego biskupa w Banku św. Eligiusza (foliał 8174, drugi semestr 1799 r.) ktoś napisał „*sequestrate tutte le quantita pervenute e perveniente su ordine della Regia Giunta di Stato*”³⁴. Obok tej informacji nie ma żadnych dodatkowych wskazówek ani podpisów, a zatem nie wiadomo, kto i w jakich okolicznościach wybrał z konta biskupa Natale kwotę 100 dukatów. Jak można przypuszczać, nie zastosowano się w tym przypadku do obowiązujących procedur, bo nie ma na ten temat żadnej notatki w zachowanych sprawozdaniach Królewskiego Zarządu. Biskup Natale został zatem czterokrotnie ograbiony. Po raz pierwszy 30 kwietnia przez swych diecezjan, po raz drugi – przez Kalabryjczyków, po raz trzeci – przez sędziów królewskiej Grunta di Stato, konfiskujących dobra zbrodniarzy stanu, i wreszcie przez kogoś nieznanego, kto przejął jego depozyt bankowy.

Republika Neapolitańska była „jedyną i niepodzielną”, ale tylko z nazwy; otaczała ją od chwili narodzin wielu wrogów, którzy bądź to chcieli rozgrabić jej majątek, jak Francuzi, bądź całkowicie unicestwić. Republikanie posiadali silną władzę tylko w Neapolu. Niewielkie miasta i wsie na prowincjach znajdowały się pod kontrolą buntowników. Wojna domowa uzmysłowiła podziały istniejące w społeczeństwie, przebiegające także przez Kościół neapolitański. Kler neapolitański, uczestniczący od wielu lat w sporach politycznych i religijnych, rozdzielił się na dwa bieguny. Na jednym prymas Capece – Zurlo, odwołujący się do mieszkańców Stolicy, zjednoczył wokół siebie przedstawicieli wysokiego duchowieństwa i licznych innych księży republikanów, podczas gdy na drugim, stosunkowo mało znany kardynał Fabrizio Ruffo, wykorzystując poparcie Ferdynanda IV, przyciągnął do siebie wiejskich proboszczów i chłopstwo z zaniedbanych prowincji, od stuleci wyzyskiwanych gospodarczo przez Neapol. W marszu sanfedystów na Neapol manifestowali oni, choć czynili to nieświadomie, zadawnione od stuleci konflikty i pretensje, z którymi nie umieli sobie poradzić oświeceniowi reformatorzy³⁵.

³³ Archivio di Stato in Napoli, Sezione Finanze, Notamento degli oggetti sequestrati a' Rei di Stato, folio 1. Za: G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 181–182.

³⁴ W II semestrze 1798 roku biskup Natale posiadał 200 dukatów na koncie w Banku św. Eligiusza (Libro Maggiore, foliał 8146), ale 19 XII wybrał 100 dukatów (foliał 8153). W ciągu I semestru następnego roku nie dokonał żadnych operacji bankowych (foliał 8159), co było wymuszone zamrożeniem operacji bankowych i decyzją rządową o przymusowej pożyczce z tytułu kosztów wojny z Republiką Rzymską. Jak wiemy, 20 VIII Michele Natale został stracony.

³⁵ Ludność prowincji neapolitańskich od 1746 roku płaciła podatek katastralny, ale mieszkańcy Neapolu byli od niego zwolnieni. W zamian płacili podatek pośredni, ukryty

Kultura mentalna biskupa Natale w świetle jego zainteresowań czytelniczych

Prywatne biblioteki historyczne mogą być znakomitymi źródłami analiz mentalności właścicieli księgozbiorów, dzięki czemu wiedza bibliologiczna zostaje rozszerzona o cenne treści antropologiczne, ale by zastosować tego typu metodę, musimy mieć pewność, że książki znajdujące się w owych bibliotekach były kompletowane osobiście przez ich właścicieli i że faktycznie były przez nich czytane. Biblioteki prywatne kleru włoskiego w końcu XVIII wieku liczyły przeciętnie ok. 100 tytułów³⁶. Ich analiza, w połączeniu z badaniami biograficznymi oraz informacjami z zakresu historii idei i historii społecznej, wnosi wiele cennych uzupełnień interpretacyjnych. Wspomniane kryteria dają się zastosować do analizy i interpretacji księgozbioru biskupa Natale, prominenta rewolucji neapolitańskiej. Analiza tego księgozbioru dostarcza argumentów na rzecz tezy o transformacji reformistycznych idei oświeceniowych w kierunku radykalizmu społecznego.

W miesiąc po uroczystym ingresie biskup Michele Natale kazał lokalnemu notariuszowi sporządzić inwentarz przywiezionych przez siebie rzeczy osobistych, wśród których były cenne wyroby ze złota i srebra, liczne przedmioty gospodarstwa domowego, a także niewielki księgozbiór, liczący sto kilkadziesiąt książek³⁷. Pojawiające się przy tytułach książek nieścisłości i błędy językowe kazały autorowi monografii o biskupie Natale zastrzec w przypisie: „*Si trascrive l'elenco come giace, senza punto interessarci delle molte scorrezioni del Notar Gargiulo nel registrarne i titoli*”³⁸. Dzięki informacjom bibliograficznym w katalogu zespolonym ICCU³⁹ opisanie księgozbioru biskupa Natale nie nastrocza trudności, choć identyfikacja kilku książek jest hipotetyczna.

Michele Natale swobodnie posługiwał się łaciną, znał język francuski, a także musiał mieć pewne pojęcie o języku greckim. W bibliotece prywatnej biskupa Natale połowę tytułów stanowiły dzieła o tematyce kościelnej. Po wyborze edycji Pisma Świętego można rozpoznać charakter właściciela księgozbioru. Biskup Natale posiadał przekład włoski tzw. Biblii z Lence⁴⁰. Natale zapłacił za nią 8,8 dukata, co było kwotą relatywnie niską w przypadku wielotomowych edycji Pisma Świętego. Posiadał sporo książek o tematyce religijnej, ale nasuwają się wątpliwości, czy jego

w cenie towarów (*a gabella*), ale nigdy nie był on zbyt wysoki, bo wciąż pamiętano o rewolucji ludowej Masaniella z 1646 roku.

³⁶ Kwestia zainteresowań czytelniczych wśród kleru włoskiego została omówiona w pracy: V. Anelli, P. Maffimni, P. Viglio, *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel settecento*, Bologna 1988. Bliżej na ten temat w: A. Drózdź, *Książki i rewolucja. Książki Antonio Marini – neapolitański jakobin i jego biblioteka*, Kraków 2006.

³⁷ Patrz: przypis 32.

³⁸ G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 127 i n.

³⁹ Katalog zespolony ICCU zawiera szczegółowe opisy 680 tys. starodruków (aktualizacja: styczeń 2009) na podstawie 1 mln 890 tys. lokalizacji. Patrz: <http://www.iccu.sbn.it/genera.jsp?s=110&l=it>.

⁴⁰ Oratorianin Louis de Carrieres (1662–1717) opracował jej francuski przekład (Paryż, 1716, 24 wol.; 5 edycji do 1750 r.) na podstawie sławnej Biblii jansenistów w tłumaczeniu i z komentarzami Luisa Jsaaca Le Maistre'a, barona de Silvestre (1613–1684), zwanego de Sacy, tudzież z przypisami wielu cenionych egzegetów, m.in. Antoine'a Augustina Calmeta (1672–1757).

księgozbiór prywatny można by nazwać „biblioteką profesjonalną”, gdyż przypadkowo dobór tytułów, niekompletność edycji i fragmentaryczność zagadnień świadczą o braku usystematyzowanych zainteresowań jej właściciela⁴¹. W bibliotece tej nie było dostatecznej ilości książek służących pogłębianiu powołania kapłańskiego; nie było w niej dzieł chrystocentrycznych i maryjnych, materiałów homiletycznych i rekolekcyjnych czy żywotów świętych. Sądząc po tytułach książek, zagadnienia teologiczne interesowały biskupa Natale jedynie w wymiarze zasadniczym, niezbędnym w pracy duszpasterskiej, ale dekryty soborowe i synodalne oraz opracowania na temat prawa kanonicznego i administracji mogą wskazywać, że przygotowywał się do pracy w administracji kościelnej. Na podstawie samych tylko tytułów mogłoby się wydawać, że Natale patrzył na Kościół głównie poprzez gesty i rytuały religijne i widział w nim pewną zhierarchizowaną wspólnotę kulturową, opartą na tradycji i strukturze, o czym świadczyłaby stosunkowo duża liczba ksiąg z zakresu liturgii i ceremoniałów kościelnych. Taka schematyczna interpretacja byłaby jednak nadużyciem, fałszującym dostępny materiał badawczy. Brak określonej książki w księgozbiörze nie znaczy wcale, że jego właściciel nie znał jej i nie darzył szacunkiem.

O wieku XVIII mówi się, że był stuleciem głębokiego kryzysu w Kościele rzymskokatolickim. Księża interesujący się historią Kościoła byli świadomi istnienia konfliktu między władzą ziemską Państwa Kościelnego (*Patrimonium Sancti Petri*) a ideałami ewangelicznymi, na których opierała się religia rzymskokatolicka. Ksiądz Natale czytał dzieła autorów oskarżanych o jansenizm (B. Racine) i gallikanizm (C. Fleury), a także tych, którzy sami oskarżali instytucje kościelne o uzurpacje i despotyzm (P. Sarpi, M. Scotti). Janseniści byli zwolennikami gallikanizmu, ale ich rozumowanie wynikało z głębokich przesłanek historycznych i dogmatycznych. Ksiądz Bonawentura Racine (1708–1755), autor monumentalnego opracowania pt. *Abrégé de l'histoire ecclésiastique*, wielokrotnie prześladowany z powodu przekonań, z wnikliwością analizował poglądy Tertuliana i św. Augustyna, dowodził negatywnej roli instytucji papieżstwa i kurii rzymskiej w historii Kościoła, a w dwóch ostatnich tomach zajął się niemal wyłącznie dziejami jansenizmu zwalczanego przez jezuitów. Założywszy, że właściciel książki identyfikował się z treścią posiadanego dzieła, szczególnym dowodem zainteresowań polemicznych biskupa Natale mogło być kąśliwe dziełko antypapieskie pt. *Della monarchia universale de' Papi* (1789), którego autor, Marcello Eusebio Scotti, za udział w rewolucji stracony został na Piazza Mercato w trzy miesiące po biskupie Natale, 4 stycznia 1800 roku.

Nie wiemy, kiedy Michele Natale nabywał swoje książki, ale można to częściowo ustalić w drodze dedukcji, dzięki analizie paralelnej tytułów i faktów biograficznych. Podręczniki do filozofii, arytmetyki czy retoryki pozostały mu z czasów, gdy uczył się w seminarium arcybiskupim, z wstąpieniem do masonerii łączyć by należało pojawienie się w jego księgozbiörze dzieła de Saint-Martina *Tableau naturel* (1782); z wejściem w środowisko księży przychylnych ideologii regalizmu – książki krytykujące instytucję papieską, a z wyniesieniem go do godności biskupiej – księgi pontyfikalne. Trudno zgadnąć, jakim sposobem trafiło do księgozbiöru

⁴¹ Na temat preferencji czytelniczych wśród kleru włoskiego i francuskiego w XVIII wieku por.: A. Dróżdź, *Książki i rewolucja*, Kraków 2004 [zmodyfikowana wersja pracy: *Gli Amanti della giustizia. Un parroco giacobino e la sua biblioteca nella società napoletana del XVIII secolo*, Avellino, Grappone 1999, s. 7–200].

tęgo oświeconego biskupa anachroniczne dzieło pseudohistoryczne Geoga Horna (1620–1670), wyśmiewane od stu lat z racji niebywałych bredni, za pomocą których opisał świat biblijny sprzed potopu – ale cytowane z uznaniem przez Benedykta Chmielowskiego w *Nowych Atenach* (De Lapide philosophorum). Zapewne biskup Natale trzymał tę książczynę dla zabawy, jako swego rodzaju kuriozum bibliofilskie, na co wskazuje umieszczenie jej obok nowoczesnej *Historii naturalnej* G.L. Buffona, skądinąd potępionej przez Kościół i publicznie spalonej w roku 1778.

Istnieją przesłanki, by sądzić, że notariusz spisał w swym protokole książki biskupa Natale na podstawie ich listy wcześniej mu dostarczonej. Wskazują na to liczne błędy, odnoszące się do rzekomej i rzeczywistej liczby woluminów, książek, a także nazwisk autorów oraz tytułów i formatów. Przez szacunek dla dystyngowanej osoby wiejski notariusz nie kwestionował dostarczonej mu listy, ani tym bardziej nie domagał się sprawdzenia, czy spisany inwentarz odpowiada stanowi rzeczy. Co więcej, Michele Natale ułożył listę swoich książek z pamięci, dlatego pojawiło się w nim dość dużo nieścisłości. Utrzymywał, że posiadana przez niego Biblia liczyła 23 tomy, choć było ich 22, i twierdził, że neapolitańska edycja *Historii naturalnej* Buffona ma 32 woluminy, choć mogło ich być tylko 20, natomiast kolońskie wydanie *Abrege de l'histoire ecclesiastique* Racine'a nie mogło liczyć 16 woluminów, skoro było ich 15.

Słabo wykształcony notariusz nie umiał sobie poradzić z przeczytaniem niektórych tytułów. Trudno powiedzieć czym roztargnieniem należałoby tłumaczyć, że dwukrotnie wymieniona została książka Jacques'a R. Servieza (ewentualna hipoteza dubletu byłaby absurdalna!), za to winą za błędne napisanie tytułu książki de Saint-Martina obarczyć trzeba notariusza, który źle odczytał zapisane kursywą *Tableau naturel* (pochyloną „T” odcyfrował jako „Z”) i w konsekwencji powstawało tajemnicze *Zablou naturel*. W bibliotece biskupa Natale zwraca uwagę stosunkowo duża liczba książek zdekompletowanych, pojedynczych egzemplarzy z wielotomowych edycji (np. Fleury, Horacy, Serviez). Z cennej edycji trzypięciotomowej Orygenesza *Contra Celsum* (Cantabrigiae, Hayes, 1677) posiadał tylko jeden tom. Może to oznaczać, że nie starał się konsekwentnie rozwijać swych upodobań intelektualnych ani też nie próbował budować kolekcji bibliofilskiej, bo wymagałoby to od niego większej staranności.

Biskup Natale okazywał pewne zainteresowanie kulturą i językiem starożytnej Grecji. Posiadał rozprawę Orygenesza w wersji dwujęzycznej grecko-łacińskiej i dwujęzyczną edycję dzieł Homera, choć szczątkowe informacje uniemożliwiają jej identyfikację, ale wątpić należy, aby potrafił czytać po grecku bez pomocy odpowiednich słowników językowych, gramatyk i przewodników historycznych. Specyficznemu typowi jego upodobań bardziej odpowiadała zapewne popularna w XVIII wieku powieść pseudohistoryczna pt. *Podróże młodego Anarchazisa po Grecji*, autorstwa eksperta starożytnej numizmatyki, Jean-Jacques'a Barthelemy. Sądząc po ilości zebranych książek, biskupa Natale bardziej interesowała historia i kultura starożytnego Rzymu. Czytał Tacyta *Dzieje Rzymu*, Swetoniusza *Żywoty Cezarów*, skandalizujące eseje historyczne Servieza o żonach cesarzy rzymskich i mowy Cyncerona, choć te ostatnie mogły mu służyć również jako materiał do studiowania retoryki i łaciny. Do usystematyzowania chronologii służył mu mocno przestarzały leksykon *Genealogicon romanum* Eliasza Reusnera.

Natale nie wykazywał zainteresowań literaturą piękną nawet na poziomie przeciętnym. Z liryki antycznej posiadał jedynie wiersze Horacego, a nowożytna literatura niemal w ogóle go nie interesowała, bo nie posiadał typowych lektur z tego zakresu, znajdujących się w większości bibliotek prywatnych włoskiego kleru⁴². Nie miał wierszy Petrarki, dzieł Dantego, Boccaccia, Tassa, Sannazzara, Ariosta czy Metastasia, a zamiast nich jedynie drobny tomik wierszy szesnastowiecznych poetów Lodovica Dolce, Francesca Marii Molzy i Benedetta Varchiego. Prawdopodobnie interesowała go muzyka i opera, bo posiadał popularną publikację Antona Planellego o kompozytorach osiemnastowiecznych, dostarczającą wielu anegdot na ich temat⁴³.

Indywidualną i znaczącą cechą księgozbioru biskupa Natale jest obecność w nim trzech dzieł zwracających na siebie szczególną uwagę historyka idei. Pierwszym jest bibliofilski egzemplarz drugiej edycji *Nova de Universis philosophia* (1593)⁴⁴, w której Francesco Patrizi (1529–1597) skomentował i spopularyzował wiedzę o tajemniczych traktatach Hermesa Trismegistosa, mających fundamentalny wpływ na kształtowanie się renesansowej myśli gnostyckiej i ezoterycznej. Rozprawy filozoficzne Patriziego⁴⁵ rozszerzały obszary poznania i wzmacniały optymistyczne nastawienie do świata. Drugim dziełem, równie znaczącym, jest *Essais de theodicee sur la bonte de dieu* (1710) Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646–1716), w którym ów uczony podjął się udowodnienia metodą rozumową, że ludzkość żyje w najlepszym z możliwych światów. Opierając się na własnych kryteriach racjonalizmu, wykorzystał tę tezę do zbudowania filozofii wolnej woli i reinterpretacji religijnego dogmatu o Opatrzności. Oba te dzieła, jak również de Saint-Martina *Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'Homme, et l'Univers*, przyczyniły się do wzmocnienia idei oświeceniowego optymizmu. Przejawy myślenia utopijnego pojawiły się również w nostalgicznym dziełku Camilla Pellegrina o szczęśliwej Kampanii (1651), idealizującym mityczne i antyczne początki Królestwa Neapolu.

Księgozbiór biskupa Vico Equense – stosunkowo niewielki i pospolity na tle innych bibliotek prywatnych, należących do włoskich hierarchów kościelnych z końca XVIII wieku, oprócz kilku zabytkowych starodruków, a wśród nich pierwszej edycji utopii społecznej Patrizia da Cherso, posiadał jednak coś, co wyróżniało go i nadało mu wyjątkowy charakter. Powodowała to tajemnicza książka, trudna do rozpoznania pod zakamuflowanym tytułem „Repubblica Gallicana”, przy której ksiądz G. Iannelli nie omieszkał dopisać, że Natale ukrył pod nią „ziarna swoich sympatii republikańskich” (*donde i nascosti germi de' suoi sentimenti repubblicani*)⁴⁶. Mogła to być jedna z republikańskich konstytucji francuskich, które wypuszczali drukarze paryscy, a także włoscy, w Mediolanie i w Wenecji, a potem rozpowszechniali je emisariusze udający turystów i kupców, albo znana wśród zwolenników galikanizmu książka *Chesneau di Marsais*. Biskup Natale ryzykował, przyznając się przed notariuszem do swoich sympatii politycznych. Ze względu na szerzące się donosicielstwo niebezpieczne mogło się okazać posiadanie nawet Donata Giannottiego

⁴² Por. A. Dróżdź, *Książki i rewolucja...*, s. 101–114.

⁴³ Por. G.F. Malipiero, *I profeti di Babilonia*, Milano 1924.

⁴⁴ F. Patricij, *Nova de Universis philosophia*, Venetijs: excudebat Robertus Meietus, 1593.

⁴⁵ F. Patrizi da Cherso jest znany głównie jako autor utopii pt. *La città felice* (1551).

⁴⁶ G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 129.

szesnastowiecznej rozprawy o systemie politycznym Republiki Weneckiej. Od czasu wykrycia spisku jakobinów w 1794 roku patrioci neapolitańscy zsyłani byli na galery za posiadanie tzw. katechizmów rewolucyjnych, do których zaliczano m.in. Deklarację praw człowieka i obywatela, odezwy, konstytucje i dekryty republikańskie. Dziwne, że biskup Natale odważył się przyznać przed notariuszem do posiadania literatury wywrotowej, ale z tą decyzją mogła się wiązać jakaś kalkulacja, bo Neapolitańczycy chętnie składali deklaracje notarialne, do których potem, gdy rysowała się perspektywa uzyskania jakichś korzyści, chętnie się odwoływali.

Podobnie jak księgozbiór proboszcza – jakobina z San Martino Valle Caudina⁴⁷ – także i biblioteka prywatna biskupa Vico Equense uległa rozgrabieniu w czasie anarchii w roku 1799. W obu przypadkach, z perspektywy proboszcza Antonia Mariniego i biskupa Natale, ich książki, postrzegane na tle splotu zagadnień historycznych i kulturowych epoki, mogły posiadać funkcję aktywizowania i radykalizowania poglądów społecznych, czego dowodzą biografie obu tych prominentów rewolucji neapolitańskiej. Badacz księgozbiorów prywatnych nie jest w stanie prześledzić procesu ich powstawania, ale jeśli tylko pojawią się solidne podstawy interpretacyjne, wówczas te księgozbiory mogą się stać cennym źródłem komentarzy na temat świadomości społecznej ich właściciela, a także jego kultury estetycznej, upodobań intelektualnych oraz pozycji materialnej. Takiej wiedzy dostarczyć może również księgozbiór biskupa Natale.

KSIĘGOZBIÓR BISKUPA MICHELE NATALE W OPRACOWANIU BIBLIOGRAFICZNYM

I. Książki o tematyce sakralnej i kościelnej

Literatura kanoniczna

1.[34]⁴⁸ Vecchio e Nuovo Testamento. Tom. 23 in 8°. Napoli.

Bibbia sacra che contiene l'Antico ed il Nuovo Testamento ...nella traduzione del p. Louis de Carrieres (1662–1717) sacerdote dell'Oratorio. In Napoli: a spese di Giovanni Muccis, 1776–1779, 22 v.; 8°.

Patrystyka

2.[36] Origines Contra celsum. Tom 1, In Cantobrigie 1677. Greco Latino.

Origenes [ok. 185–254], *Kata Kelsou – contra Celsum libri octo* [...] *Accedunt item notae Davidis Hoeschelii [1556–1617] [...]* J.W. Hayes, Cantobrigie 1677, wol. 3 in 4°.

Dekrety soborowe i synodalne

3.[3.] Concilium tridentinum com notis Gallemart. Tom 4.

⁴⁷ A. Drózdź, *Gli amanti della giustizia. Un parroco giacobino e la sua biblioteca nella società napoletana del XVIII secolo*, Avellino 1999; idem, *Książki i rewolucja...*

⁴⁸ Pisownia zgodna z transkrypcją G. Iannellego. Numery arabskie w nawiasach oznaczają kolejność książek według ich spisu z 1798 r. na podstawie: G. Iannelli, *Cenni storici...*, s. 127–129.

- *Sacrosanctum oecumenicum Concilium Tridentinum* [...], ex utlima recognitione Joannis Gallemart [wiele edycji:] Tridentini, 1737 [– 45, 67], 4°.
- 4.[24] Benedetto XIV *de sinodo diocesano* in fol. Tom 2. Roma.
- Benedicti XIV (Prospero Lambertini, ur. 1740, zm. 1758), *De synodo dioeciesana libri tredecim...*, Romae, apud Paulum Junchi haeredem Francisci Bizzarrini, 1767, wol. 2 in 4°.

Prawo kościelne

- 5.[1.] Gansalez, Tellz, *Commentaria in quinque libros decretalium*, Macerate 1756. Tom. 4 fol.°
- [González Manuel Téllez, ur. ok. 1673, zm. ?] – *D.D. Emanuelis Gonzalez Tellez, Commentaria perpetua in singulos textus quinque librorum Decretalium Gregorii IX. Tomus I–V*, Maceratae, prostant Venetiis: Pezzana, Nicolo, 1756 5 v.; 4°
- 6.[2]. Van – Espen, in *Jus Ecclesiasticum Universum*. Tom 7 cum supplementis 1766 in 4.°
- Espen, Zeger Bernard, van [1646–1728] *Jus ecclesiasticum universum Neapoli*: 13v.; 26cm. expensis A. Cervonii, 1766–1769
- 7.[4] Januacosta, in *Decretales Gregorii IX. Tom 2, in 4° Neapoli*
- Jean de Lacoste [ok. 1576–1637] *In decretales Gregorii 9. PP. summaria et commentarii*, Neapoli, ex typographia Raymundiana, 1770, wol. 2 in 4°.
- 8.[5] Muscettola. Tom. 4 in 8°. *Neapoli 1742.*
- Francisci Mariae Muscettulae (ur. 1660 – ?) *Dissertatio theologico–legalis de sponsalibus & matrimoniis*, Neapoli, apud Novellum de Bonis 1742 [inne edycje: 1762, 1766] wol. 1 in 8°.

Informator kleru

- 9.[25] P.re dell'Armi, ossia Gerarchia Ecclesiastica. Tom 2 in 4° Napoli.
- [– Francesco Dell'Armi], *Della gerarchia ecclesiastica istituzioni dommatiche-canonico-etiche opera non men utile che necessaria al clero secolare e regolare intitolata il Pedagogo* composta dal..., Tomo 1. (–2.) Napoli : da Michele Morelli a sue spese, 1796 2 v.; 4°.
- 10.[35]. Mazzocchi, de Ecclesia Neap.ne semper unica. Tom 1. In 4°.
- [Mazzocchi, Alessio Simmaco (1684–1771)], *De sanctorum Neapolitanae ecclesia episcoporum cultu dissertatio...* ab Alexio Symmacho Mazochio elucubrata, Neapoli: ex officina Josephi Raymundi, 1753, wol. 1 in 4°.

Historia Kościoła

- 11.[6] Abrègè dell'Histoire Ecclesiastique par Bacine, tom 16 in 12°. Cologne.
- Bonaventure Racine⁴⁹ (1708–1755), *Abrégé de l'histoire ecclésiastique contenant les evenemens considerable de chaque siecle, avec des reflexions*, A Cologne: aux depens de la Compagnie, 1752–1762, wol 15 in 12 °.

⁴⁹ Janseniści zasadniczo akceptowali gallikanizm, ale ich rozumowanie oparte było na innych założeniach, jak choćby w przypadku monumentalnej historii Kościoła pt. *Abrege de l'histoire ecclesiastique* ks. Bonawentury Racine'a, spokrewnionego z autorem *Fedry*, wielokrotnie prześladowanego z powodu przekonań. Ksiądz Racine najwięcej miejsca poświęcił poglądom Tertuliana i św. Augustyna oraz politycznej roli kurii rzymskiej w historii Kościoła,

12.[19] *Istoria del Concilio di Trento di Sarpi*. Tom 2 in 4° Londra.

– Sarpi, Paolo [1552–1623], *Istoria del Concilio tridentino*, con note critiche, storiche e teologiche di Pietro Francesco Le Courayer, In Londra, alle spese dei Fratelli De Tournes, 1757, wol. 2 in 4°.

13.[48] Fleury, *Discorsi sulla storia Ecclesiastica*. Tom. 1. in 12°.

– Fleury, Claude [1640–1723], *Discorsi sopra la storia ecclesiastica* [...] tradotti al francese. In Venezia, presso Antonio Zatta, wol. 2 in 12° [Wszystkie znane edycje, do 1772 r., w 2 woluminach]

Literatura polemiczna

14.[40] *Della Monarchia Universale*, Tom 1 in 8°.

– [Scotti, Marcello Eusebio, ur. 1744, zm. 1799], *Della monarchia universale de' Papi. Respondit Jesus: regnum meum non est de hoc mundo. Joan. 18. 36. Discorso umiliato alla Maesta' di Ferdinando 4. per la Dio grazia Re delle Due sicilie ed a tutti gli sovrani del mondo cristiano* [Napoli?] 1789, wol 1 in 8°.

Teologia

15. [9] Habert. *Theologia*. Tom 7 in 12°, Venet. 1770.

– Habert, Louis (1636–1718), *Theologia dogmatica et moralis, ad usum Seminarii Catalaunensis*, Venetiis ex Typographia Zerlettiana, 1770, wol. 1–8 in 12°.

16.[7] Petri Colet, *Institutiones Theologice* (sic) Tom . 4 in 12° ...Veneti 1757.

– Pierre Collet, [1693–1770], *Institutiones theologicae quas e fusiore suis editis et ineditis ad usum seminariorum contraxit*, Venetiis: ex typis Nicolai Pezzana, 1757 in 4 vol.

17.[32] Nicola Jamin, *Pensieri Teologici*. Tom 1. In 12°.

– Nicolas Jamin, *Pensieri teologici relativi agli errori de' nostri tempi*. [I. ed. fr. 1769], trad. in italiano dal P. Luigi da Missaglia, Milano, G. Marelli, 1780, 1 wol in 12°.

Księgi liturgiczne

18.[13] *Messale romano* – Edizione di Puccianelli in Roma 1794

– *Missale romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, sancti, Pii 5... Clementis 8. et Urbani 8. auctoritate recognitum; nunc denuo cum missis sanctor, Romae* [...] excudebant Joachim, et Michael Puccinelli fratres sumptibus, 1794. wol. 1 in folio.

19.[14] *Canone della Messa a uso dei Vescovi*, in fol.°, Roma 1794, Edizione di Salvioni.

– *Canon missae ad usum episcoporum ac praelatorum solemniter vel private celebrantium*, sub auspiciis SS. Domini Nostri Benedicti Decimi Tertii Pont. Max. – Romae: ex typographia Vaticana: apud Jo. Mariam Salvioni [5 znanych edycji z lat 1721–1745] in fol. (39 cm). –..., cura, et impensis Aloysii Perego Salvioni typographi Vaticani, 1784, fol.

20.[15] *Pontificale Romano*, edizione come sopra [Salvioni] in fol.

– *Pontificale Romanum Clementis VIII et Urbani VIII* [...] Romae: ex Typographia Vaticana: apud Joannem Mariam Salvioni, 1726, wol. 3 in fol.

a w dwóch ostatnich tomach zajął się niemal wyłącznie dziejami jansenizmu zwalczanego przez jezuitów. Por. A. Drózdź, *Książki i rewolucja...*, s. 96.

- 21.[16] Pontificaletto Romano in 12 °, edizione di Venezia 1786.
– *Pontificale romanum Clementis VIII ac Urbani VIII* [...] Venetiis, Jo. Antonii Pezzana, 1786 in 12°.
- 22.[17] Cerimoniale in 12°, 1744.
– *Caeremoniale episcoporum in duos libros distributum Clementis VIII et Innocentis X auctoritate recognitum a Benedicto XIII* [...], Romae : typis Antonii de Rubeis, 1744, wol. 2 in fol.
- 23.[18] Rituale Romano in 12°, Venezia 1794
Nicolo Terzago, *Istruzione pratica sopra la fedele amministrazione del sacramento della penitenza a tenore della dottrina del rituale romano*, In Venezia, Pietro Gatti, 1794, wol. 2 in 12°.
- 24.[37] Opuscoli di Carlo Blasi, tom 1, in 4.
Carlo Blanco (ur. 1707 – ?) *Opuscoli canonici storici critici* di Carlo Blasco [...] In Napoli : nella Stamperia Abbaziana, 1758–1761–1779, wol. 3 in 4°.

Literatura katechetyczna

- 25.[26] Vecchi, Catechismo. Tom. 1 in 4°.
– Vecchi, Nicola – *Catechismo della religione, e della morale*, Napoli, Stamperia Pergeriana, 1795, wol. 1 in 4°.

II. Literatura o tematyce świeckiej

Filozofia

- 26.[8] Leibnitz. Theodycee. Tom. 2 in 12°. Amsterdam 1747.
– [Gottfried Wilhelm Leibniz (lub Leibnitz), ur. 1646 w Lipsku, zm. 1716, *Essais de theodicee sur la bonte de dieu, la liberte de l'homme, et l'origine du mal*. Par M. Leibnitz. Tome I–II, a Amsterdam: chez Francois Changuion, 1747.

Historiozofia

- 27.[30] Zablon naturel. Tom. 2. In 8° 1782.
– Saint-Martin, Louis Claude: de, *Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'Homme, et l'Univers*, 1782 Edimbourg , De Prony, 2 vol., 8°.

Literatura piękna

- 28.[10] Le opere di Orazio tradotte da Carlo Paolino. Tom. 5 per ora.
– Horatius Flaccus, Quintus – *Le opere d'Orazio con la versione italiana* di Carlo Paolino, Napoli, Michele Morelli, 1795–1796, wol. 8 in 8°.
- 29.[12] Francesci Patrizi, Nova de Universis philosophia in fol.° Venetia 1593.
– Patrizi, Francesco [1529–1597], *Nova de vniuersis philosophia libris quinquaginta comprehensa* [...] Venice, excudebat Robertus Meietus 1593.
- 30.[21] Viaggi di Anacarsis in Grecia. Tom 9 in 8°. Napoli.
– Barthelemy, Jean Jacques [1716–1795], *Viaggio del giovine Anacarsi in Grecia nella meta del quarto secolo avanti l'era volgare*, tradotto dal francese, Napoli, stamperia di Nicola Russo, 1790 wol. 9 in 8°.
- 31.[43] Omero Greco Latino. Tom 1 in 12°.
– [wiele edycji, m.in.:] Homerou *Ilias* = Homeri *Ilias*, Genevae: apud Petrum Chouet, 1641, 1 vol. in 12°.

- 32.[44] Orazioni di Cicerone. Tom 1. in 12 edizioni del Grifii.
– Marci Tul. Ciceronis *Orationum*, [...] Lugduni, apud Antonium Gryphium, 1571, 663 p. in 16°.
- 33.[33] Terze rime di Molza, ed altri. Tom 1. in 12°.
– *Terze rime del Molza, del Varchi, del Dolce et d'altr* [Dolce, Lodovico (1508–1568); Molza, Francesco Maria (1489–1544); Varchi, Benedetto (1503–1565)], Venezia, Curtio Nauo et fratelli, 1539, wol. 1 in 8° [podobnie wszystkie inne edycje]

Krytyka teatralna

- 34.[28] Planelli, sui Teatri, Tom. 1. In 8°:
– *Dell'opera in musica*, Napoli, Stamp. Donado Campo, 1772, in 8°:

Historia

- 35.[23] Cornelio Tacito, Storia Romana. Tom. 1 in 4°. Parigi.
– Cornelij Taciti Opera. Interpretatione perpetua et notis illustravit Julianus Pichon [...] in usum serenissimi delphini, Parisiis, wol. 1–4, apud viduam Claudii Thiboust, et Petrum Esclassan, 1682–7, in 4° [trzeci wolumin w tej edycji: *Historiarum libri quinque*, Parisiis 1786].
- 36.[42] Genealogicam (sic) Tom 1 in 8°.
– Elias Reusner (1555–1612) *Genealogicon romanum* Francofurti ad Moenum 1589 in fol, tudzież : –..., Francofurti ad Moenum 1589, 1592, 1612.
- 37.[46] Donato Iannotti, *de Repub.^a Veneta*.
– Giannotti, Donato [1492–1573], *Dialogi de repub. Venetorum*, Lugd. Batau.: ex officina Elzeviriana, 1631, wol. 1 in 24°.
- 38.[47] Svetonii. Historia Cesarum XII.
– Historiae Augustae scriptorum Latinorum minorum pars 1–4, Lugduni Batavorum, exe officina Ioannis Maire, 1632, wol. 1–4 in 12° [tutaj: Tom 2: Caij Sveton *De vita Caesarum*]. Inne edycje–..., *Tranquilli 12 Caesares eredi* di Aldo Manuzio [...], Venetiis 1516; –..., Venetiis: apud Remondini, 1787.
- 39.[41] Philippi de Martini Commentario ad sex primorum Cesarum Arbore.
– [Giovanni Battista Rotondi], *Ad sex primorum Caesarum genealogicam arborem commentaria* Pio VI. P [hilippi Melanchtoni] de M[artini Lutheri]⁵⁰ dicata [Joannes Baptista Rotundum] Neapoli : ex typographia Simoniana, 1787; 4°.
- 40.[49] Serviez, Tom.1. in 12°.
– Serviez, Jacques Roergas de (1679–1727), *Le imperatrici romane ouero la storia della vita e de' maneggi segreti delle Mogli de' dodeci Cesari*, [...], tradotta dal francese [I ed. franc., 1718] Napoli, Perger, 1786, wol. 4 in 12°; –..., [inne edycje:] –..., Napoli 1749–1750, wol. 3 in 8°; –..., Venezia 1785–1787, wol. 2 in 8°.
- 41.[50] Storia delle Imperatrici Romane. Tom. 1.in 12°.
– [na skutek roztargnienia notariusza powtórzył poprzedni tytuł].
- 42.[51] Giorgio Hornio Arca Moyses (sic) Tom.1. 1.in 12°.
– Horn, Georg [1620–1670], *Arca Mosis sive Historia mundi*. Lugd. Bat. & Roterod. [Leida & Rotterdam]: ex Officina Hackniana, 1668 [inne edycje, np. –..., Lipsiae, 1675 in 12°].

⁵⁰ Doctoris Martini Lutheri epistola: [datum Wittenberge anno MDXX] ... Ad sex primorum Caesarum genealogicam arborem commentaria Rotundus, Johannes B.

Lokalna historia, kultura i tradycja

- 43.[20] Discorsi di Camillo Pellegrini sulla Campania Felice Tom 2.
 – Pellegrino, Camillo [1598–1663] *Apparato alle antichità di Capua o vero Discorsi della Campania Felice di Camillo Pellegrino... con tre racconti di ciò che in essi si contiene...* Napoli, Jean Gravier, 1771, wol. 2 [tomy 20–21 z: *Raccolta di tutti i più rinomati scrittori dell'istoria generale del Regno di Napoli*, Napoli, Gravier, 1769–1777, wol. 1–30].

Przyrodoznawstwo

- 44.[22] Buffon. Storia naturale. Tom 32 in 12°. Napoli.
 – Buffon, Georges Louis Leclerc, comte de [1707–1788] *Storia naturale, generale e particolare*, t. 1–59, Venezia: dalle stampe di Antonio Zatta, 1785 [–1791] in 12°; –..., Napoli, fratelli Raimondi, 1772–1777, 14 vol. + 6 suplementów do 1791 r.

Prawo

- 45.[29] Fichera, Dritto del Regno di Napoli. Tom. 2 in 8°.
 – Fighera, Oronzo *Institutiones iuris regni Neapolitani*, ex Typographia Flautina, Napoli, 1766–1767 2 v.; 8° [podobnie: –..., Neapoli: ex typographia Raymundiana, 1777; –..., Michaelis Morelli, 1782].

Polityka

- 46.[45] Repubblica Gallicana⁵¹
 – *Costituzione della Repubblica francese una e indivisibile*, Parigi, dalla Stamperia nazionale, 1793 [s. 36] in 12° [druk w j. włoskim]; – *Costituzione della Repubblica francese [...] come legge fondamentale della Repubblica a' 25 settembre 1795*, [po 1797, ?] 8°; – ..., della Repubblica a' 25 settembre 1795 [Milano, ?] 2 v.; 8o.; –... Torino, presso i cittadini Pane e Barberis [po 1797 r.], wol. 2 in 12°.

Edukacja

- 47.[27] Planelli, dell'Educazione dei Principi, Tom. 1 in 8°.
 – Planelli, Antonio (1747–1803), *Saggio sull'educazione de' principi*, Napoli: presso Giuseppe–Maria Porcelli, 1779, wol. 2 in 8°.
 48.[31] Exercitationes Rettorice in orationes Titi Livi Tom.1. In 12°
 Livius, Titus [59 p.n.e. – 17 n.e.], *Exercitationes rhetoricae in orationes* [wiele edycji, np:] Patavii, apud Joannem Manfre, 1740; –..., Neapoli: apud Vincentium Manfredi, 1767; –..., Venetiis: apud Franciscum Pitteri, 1739.
 49.[38] Istituzioni Filosofiche in uso del Seminario di Napoli. Tom 4. In 8°. Napoli.
 – Brencola, Francesco [prawdopodobnie], *Istituzioni del dritto della natura umana o sia compendio delle primarie leggi divine promulgate agli uomini per mezzo della retta ragione [...]* In Napoli: Vincenzo Manfredi, 1793 In 8°.
 50.[39] Pietro Martino. Aritmetica. Tom 1. in 8°.

⁵¹ Podany tytuł nie odnosi się do żadnej znanej publikacji. Jest zatem prawdopodobne, że kryje się pod nim: 1) César Chesneau de Marsais (1676–1756), *La dottrina della chiesa gallicana* [opera postuma], Venezia, appresso Antonio Graziosi, 1766; 2) jedna z włoskich edycji konstytucji francuskich, wydawanych w Paryżu (1793, 1795, 1797), w Mediolanie i w Turynie (1795) oraz w Wenecji (1797).

De Martino, Pietro [1707–1746] *Nuove istituzioni d'aritmetica pratica*, In Napoli: nella stamperia di Donato Campo, 1763.

Medycyna

51.[11] Nicola Giannelli, Tom. 3. *Prattica medica*. Napoli 1796.

– Nicola Giannelli, *Praxis medicae*, Napoli, Migliaccio, 1791 (–1796) wol. 3 in 8°.

Private book collection of Michele Natale, bishop of Naples – a victim of the 1799 terror

Abstract

The legend of the heroes of the “passive revolution” of 1799, the creators of the Parthenopean Republic, still affects the modern culture and political tradition of south Italy, formed in the area of the old Kingdom of Naples. One of the prominent figures of the Neapolitan Republic was the bishop of Vico Equense, Michele Natale, an owner of a private library. Bibliographic analysis of his collection, together with the ideas of social history and biographic facts, confirms the significant role of readership in developing social awareness. The present article makes a contribution to the knowledge of world’s history, and suggests original methodological solutions for researchers examining private book collections.